

UOT 81`28; 81`286

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ
LEKSİK VAHİDLƏR HAQQINDA

Məqalə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bəzi leksik vahidlərin öyrənilməsinə həsr olunub. Qeyd etməliyə ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən leksik vahidlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların dilçilik kontekstində tədqiqi bir sıra maraqlı faktların əldə edilməsinə imkan verir. Belə ki, bu dialekt və şivələrdə işlənən sözlər sübut edir ki, həmin leksik vahidlər bölgə əhalisinin məşğuliyyəti, həyatı və məişəti ilə sıx bağlıdır. Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanan bir sıra leksik vahidlər dilimizin tədqiq edilmiş müxtəlif dialekt və şivə sözləri, qədim yazılı mənbə və abidələrdəki nümunələrlə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində müəllif bir sıra maraqlı faktlar əldə etmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, dialekt və şivə, danqa, leksik vahid, linqvistik təhlil.

Dil hər hansı bir xalqın tarixi keçmişini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini özündə yadsadan, qoruyan və sonrakı nəsillərə ötürülməsinə xidmət edən ən mühüm faktorlardan biridir. Bizə qədər aparılan dilçilik tədqiqatları sübut edir ki, hər hansı dilin ədəbi dilinin formalaşmasında onun dialekt və şivələrinin xüsusi rolu vardır. Bu aspektdən yanaşdığımız zaman dillərin dialekt leksikasının tədqiqinin nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydınlaşır. Məlumdur ki, Azərbaycan dili, onun dialekt leksikası türk dilləri içərisində ən ön sıralardadır. Qeyd etməliyə ki, Naxçıvan dialekt və şivələri Azərbaycan dilinin dialekt sistemində özünəməxsus yer tutur. Bu dialekt və şivələrdə işlənən leksik vahidlər öz rəngarəngliyi, zənginliyi, işlənmə arealının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu zəngin leksikaya daxil olan sözlərin linqvistik təhlili sübut edir ki, onlar bölgə əhalisinin məşğuliyyəti, həyatı və məişəti ilə sıx bağlıdır. Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanan bir sıra leksik vahidlər dilimizin tədqiq edilmiş müxtəlif dialekt və şivə sözləri, qədim yazılı mənbə və abidələrdəki nümunələrlə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq, onların ortaq və fərqli xüsusiyyətləri izah ediləcəkdir.

Tədqiq etdiyimiz Naxçıvan dialekt və şivələrində maraqlı leksik vahidlərdən biri **danqa** sözüdür. Bu leksem Naxçıvan, Culfa, Şahbuz, Şərur şivələrində “böyük-böyük danışan, lovğa, dikbaş, kobud” və s. kimi mənalarda işlənir. Məs.: *Mən hələm həyatda u:n kimin danqa adam görmədim.* Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz əsasında Naxçıvan dialekt və şivələrində bir sıra leksik vahidlər də yaranmışdır. Həmin leksik vahidlərdən Ordubad dialektində qarşımıza çıxan *dənqəz* “lovğa, ədəbaz, dikbaş”, Şahbuz şivələrində rast gəlinən *danqaz* “su çıxmayan, su-varmaq mümkün olmayan yer” sözlərini göstərmək olar. Məs.: *1. Bı kəndin ən dənqəz ədəmididi (Üst.); 2. Əki:n danqaz yerə əx məzdər, ərsiyə çatmaz yoxsan (Biç.).* Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, *danqa* sözü bəzi mürəkkəb zərflərin formalaşmasında da iştirak edir. Məs.: *U:n xasyətidi danqa-danqa danışmax (K.)* Nümunədə istifadə edilən *danqa-danqa* (zərflə) məhz haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz leksik vahidin iştirakı ilə əmələ gəlmişdir. Ordubad dialektində həmçinin kökü *danqa* sözündən ibarət *danqazdıq* “lovğalıq, ədəbazlıq, dikbaşlıq” quruluşca düzəltmə leksemində də rast gəlinir. Qeyd edək ki, bu leksik vahid dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində eyni və ya fərqli məna, formalarda qarşımıza çıxır. Belə ki, *danqa* leksemi Azərbaycan dilinin Oğuz şivəsində “mal aşığı” [2, s. 122], Astara, İmişli, Salyan, Kürdəmir, Masallı şivələrində *danqaz* “lovğa, ədəbaz, dikbaş”, Masallı, Salyan şivələrində

danqazdığı “lovğalıq, ədəbazlıq, dikbaşlıq” mənalarında özünü göstərir. “Lovğa, ədəbaz” mənasında Kəlbəcər, Qazax şivələrində *dağal* [2] leksemi ilə də qarşılaşmış oluruq. Quba dialektində “lovğa, kobud” anlamında *dələngəvaz* [14, s. 240] leksemində də rast gəlinmişdir. Bütün bu faktlarla tədqiq etdiyimiz leksik vahidlərin dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malik olduğunu sübut edir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən, diqqəti cəlb edən leksemlərdən biri də *dağar* sözüdür. Bu leksik vahid bəhs olunan dialekt və şivələrdə “*dəri kisə*” mənasını ifadə edir. Dilimizin tədqiq olunmuş Dərbənd dialektində *dağar* sözünə “*qoyun dərisindən düzəldilən qab (torba)*” [3, s. 313] anlamında rast gəlinmişdir. Təsərrüfatla məşğul olan yerli əhali bu sözün əslində davar (qoyun) sözündən törədiyini və tarixi inkişafda fonetik dəyişikliyə məruz qaldığını qeyd edirlər. *Məs.: O vaxdarı dağardan istifadə olunardı (Bən.)*. Hazırda dilimizin dialekt və şivələrinin bir çoxunda işlənən *dağarcıx* sözü də quruluşca düzəltmə olub, *dağar* sözündən yaranmışdır. Bəzi mülahizələrə görə *dağar* tutumuna görə *dağarcıxdan* daha böyük dəri kisədir. Dilimizin Quba dialektində *dağar* sözü “*taxıl və ya başqa bir şey tökmək üçün dəridən düzəldilmiş qab*” [14, s. 239] mənasında mövcuddur. Hətta bəzi dialekt və şivələrimizdə *dağara dönmağ* frazeoloji birləşməsi “*çox qurumaq, həddin artıq qurumaq*” anlamını da ifadə edir. Dilimizin tədqiq edilmiş digər dialekt və şivələrində *dağar* sözü omonimlik xüsusiyyəti daşımaqla müxtəlif mənə çalarları yaradır. Belə ki, leksem Tovuz şivəsində *dağar* “*yekəqarın*” [2, s. 117] anlamını bildirir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində “oba, alaçıq” mənasında işlənən *hubru* və *xumru* sözləri də maraqlı doğurur. *Məs.: Uşax vaxtı biz hubruya gedərdix'. Hubru az eşidilən sözdü yanı oba, alaçıx deməx'di*. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu mənada *oba*, *obaçılığ*, *alaçıx* kimi sözlər işlədilir. Bu mənada Türkiyə türkcəsinin Ərzurum dialekt və şivələrində *ova*, *ovet* [8, s. 250], Kastamonu şivəsində *oba*, *çadır* [6, s. 244], Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində *alaçu* [11, s. 18] və *oba* [11, s. 421], Türkmən dialektində *avul* [1, s. 12], Orta Asiya türk şivələrinin əksəriyyətində *aul* sözü işlədilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, *alaçıq* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *gərdək*, *gərdəklik* sözləri ilə ifadə edilir: “... Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi....” [13, s. 57].

Tədqiq edilən Naxçıvan şivələrində “hövsələ, əsəb, səbir” mənasında işlənən və bu şivə üçün xarakterik olan *cübbə* sözünün təhlili maraqlı doğurur. *Məs.: Bala bi iş görəndə gərəx' cübbən ola*. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində bu mənəni ifadə edən, yəni *cübbə* sözü ilə sinonimlik təşkil edən fərqli fonetik tərkibli sözlərə rast gəlinir. Müasir Naxçıvan dialekti və şivələrinin əksəriyyətində “hövsələ, sərt, əsəb, əhvalruhiyyə, fikir, meyil” mənasında işlədilən *qırım* sözü işlədilir. *Qırım* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, klassik ədəbiyyatımızda da geniş işlənmə arealına malikdir.

Qara polad üz qılıcı çalmanınca qırım dönməz [13, s. 31]

Baxdım ki, munun qırımı özgə,

Mənimlə alım-verimi özgə [9, s. 12]

Bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qırım* sözü həm də *döyüş*, *vuruşma* anlamında işlənmişdir. “Qam Bөрə oğlu Bamsı Beyrək” boyunda oxuyuruq. “...Mən qaraquc atım binmədən ol binmax gərəx! Mən *qırımı* varmadın ol mana baş gətürmək gərəx!...” [13, s. 55].

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş bu sözə dilimizin Quba dialektində [14, s.306], Mərəzə [5, s. 303], Abşeron yarımadasının qərb şivələrində *qırım* şəklində, eyni mənada rast

gəlinmişdir. Bununla bərabər dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində *cübbə* sözü omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq geyim adı kimi işlədilir. İnformatorlardan aldığımız məlumata görə, *cübbəni* daha çox dini işlərlə məşğul olan insanlar geyərmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da *cübbə* sözü geyim mənasını ifadə etmişdir. İgidlik göstərən oğuz gənclərinin mükafatlarından biri də *cübbə* olarmış. “Dirşə xan oğlu Buğac” boyundan götürülmüş aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək.

...*Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
Kölgə olsun, ərdəmlidir!
Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!* [13, s.36]

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində *cübbə*//*cübbüş* həmçinin “qısa boy” anlamını da ifadə edir. *Məs.: Yəşcə böyüx'di əmə cübbə qə:b.* Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivələrində “qısa boy adam” mənasında *cübbə* [12, s. 283] sözünə də rast gəlinmişdir.

Araşdırma obyektinə çevrilən Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *danabırni* ləksemi də diqqəti cəlb edir. Bu ləksem xüsusilə ləklərin əkilməsi zamanı bitkiləri yeyən, onlarla qidalanan həşəratə verilən addır. *Məs.: Danabırni şitillərə yamanca ziyan vırıb (Şər.).* Naxçıvan dialekt və şivələrində bu leksik vahidin müxtəlif işlənmə variantları vardır. Belə ki, dilimizin Culfa şivələrində bu anlamda *buzovbırni*//*bizovbırni*, Şahbuz və Şərur şivələrində *danabırni*//*danadışi*, Ordubad dialektində *dənədəş*//*dənəbaş* sözləri işlədilir. Həmin mənada Şuşa şivələrində *danabaş*, Şamaxı şivələrində *danabırni* [2, s. 121] leksik vahidləri işlədilir. Qeyd edək ki, bütün bu sözlər eyni həşəratın adlandırılmasına xidmət edir. *Danadışi* omonim söz kimi dilimizin Dərbənd dialektində *qarğasamırsağı* ləksemi ilə birlikdə *novruzgülü* [3, s. 313; 338] mənasını da ifadə edir.

Tədqiq etdiyimiz Naxçıvan dialekt və şivələrində qarşımıza çıxan və maraq doğuran leksik vahidlərimizdən biri də *dəngül-düngül* ləksemi. Söz bəhs olunan şivələrdə “*arasıra, seyrək, tək-tük*” mənalarını ifadə edir. *Məs.: Bıyıllarısı əx`diyim yonca dəngül-düngül çıxdı (Qız.).* Qeyd etmək lazımdır ki, bu leksik vahidin dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində işlənmə arealı genişdir. Belə ki, sözə Azərbaycan dilinin Quba dialektində Naxçıvan şivələri ilə eyni fonetik tərkibdə həm “*tək-tük, seyrək*”, həm də “*nahamar, düz olmayan*” [14, s. 240], Bakı dialektində *dəngil-düngül* “*tək, seyrək, düz olmayan*” [15, s. 134], Cəbrayıl, Zəngilan şivələrində *dəngiz-düngüz* “*seyrək, tək-tək, orada-burada*” [2, s. 134] mənalarında rast gəlinir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində dialekt leksikasının müxtəlif sahələrinə aid sözlər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətindir. Araşdırılan şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqatə cəlb edilən leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması, günümüzdə ərazilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Aparılan araşdırma və təhlillər sübut edir ki, öyrənilən sözlər, şübhəsiz, regionla bağlıdır və xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аразкулыев С., Атаниязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Түркмен дилинин гысгача диалектологик сөзлүги. Ашгабат: Ылым неширятьы, 1997, 215 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, II c., Ankara: Türk Dil Qurumu, 1999, 661 s.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
4. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Maarif, 1955, 305 s.
5. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 304 s.
6. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
7. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplanmalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 270 s.
8. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları: 3 cildə, III c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
9. Xətai Ş.İ. Keçmə namərd körpüsündən. Bakı: Yazıçı, 1988, 365 s.
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
11. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it-türk: 4 cildə, IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
12. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
14. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
15. Şirəliyev M. Bakı dialekti. II çapı, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail:zulfuqarov_1981@mail.ru

Rashad Zulfugarov

ABOUT SOME LEXICAL UNITS USED IN THE DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN

The paper is devoted to the learning of some lexical units used in the dialects and accents of Nakhchivan. We must note that the lexical units used in the dialects and accents of Nakhchivan attract attention for their richness. Investigation of them by linguistic contexts allows getting some interesting facts. So, the words used in these dialects and accents prove that those lexical units are closely related to the employment, life, and welfare of the people of the region. In this paper, we have comparatively analyzed some lexical units gathered from the dialects and accents of Nakhchivan with the other investigated dialects and accents of our language, with the examples of the ancient written sources and monuments. As a result of the investigation, the author has got some new interesting facts.

Keywords: *Nakhchivan, dialect and accents, danga, lexical unit, linguistic analyze.*

Рашад Зульфугаров

**О НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ В НАХЧЫВАНСКИХ
ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ**

Статья посвящена изучению некоторых лексических единиц, употребляемых в Нахчыванских диалектах и говорах. Надо отметить, что лексические единицы, употребляемые в Нахчыванских диалектах и говорах, отличаются своим богатством. Так, некоторые слова, употребляемые в этих диалектах и говорах, доказывают, что данные лексические единицы тесно связаны с занятостью, жизнью и бытом местного населения. В статье лексические единицы, взятые из Нахчыванских диалектов и говоров, исследуются в сравнении с другими, уже изученными разными диалектами и говорами нашего языка, с образцами из древних надписей и памятников. В результате исследования получен ряд интересных фактов.

Ключевые слова: *Нахчыван, диалект и говор, данга, лексическая единица, лингвистический разбор.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 09.04.2020

Son variant 20.07.2020